

Izvorni naučni rad

UDK 94(=411.16)(497.16)“1941/1943“

František ŠÍSTEK (Prag)

Institut za istoriju Češke akademije nauka

(Historický ústav Akademie věd ČR), Prag, Češka

frantsistek@volny.cz

**SUDBINA JEVREJA U CRNOJ GORI U DRUGOM SVJETSKOM
RATU: OD OKUPACIJE JUGOSLAVIJE DO KAPITULACIJE
ITALIJE (APRIL 1941–SEPTEMBAR 1943)¹**

Članak analizira sudbine Jevreja u Crnoj Gori u vrijeme italijanske okupacije (april 1941 – septembar 1943), pretežno izbjeglica iz Srbije, Bosne i drugih krajeva okupirane Jugoslavije. U prvom talasu poslije napada Osovine na Jugoslaviju, u Boku Kotorsku je tokom proljeća 1941. stiglo nekoliko stotina Jevreja. Poslije izbijanja Trinaestojulskog ustanka, italijanske snage su većinu njih (192) internirale i deportirale u koncentracione logore u Albaniji, kasnije u Italiji. Nakon sloma Trinaestojulskog ustanka, u Crnu Goru su dalje pristizale manje grupe jevrejskih izbjeglica. Italijanske okupacione snage su njihovo prisustvo tolerisale, ponekad su im i pružale pomoć. U Crnoj Gori su se takođe našli pojedini Jevreji koji su se aktivno borili protiv okupatora kao pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta. Na osnovu do sada slabo poznatih, disperziranih i fragmentarnih izvora, autor predstavlja neke od tipičnih trajektorija kretanja jevrejskih izbjeglica, kao i neke individualne sudbine. Većina Jevreja je u vrijeme italijanske okupacije u Crnoj Gori pronašla bezbjednije utočište, ali su mnogi od njih postale žrtve holokausta tokom njemačke okupacije (1943–44) koja je uslijedila.

Ključne riječi: Jevreji, Crna Gora, Jugoslavija, Drugi svjetski rat, holokaust, italijanski fašizam, ratne izbjeglice

¹ Ovaj tekst je nastao kao rezultat standardnog grantovskog projekta br. 20-02699S „Jevreji u Crnoj Gori: od nevidljivosti do zajednice“, finansiranog Grantovskom agencijom Češke republike (GA ČR) / Tento text vznikl v rámci standardního grantového projektu č. 20-02699S „Židé v Černé Hoře: od neviditelnosti k obci“, financovaného Grantovou agenturou České republiky (GA ČR).

U Crnoj Gori, kao što smo utvrdili prethodnim istraživanjem, prije napada nacističke Njemačke, fašističke Italije i njihovih satelita na Jugoslaviju bilo je trajno nastanjeno oko 50 Jevreja (Šístek, 2021). Ne znamo da li su se svi nalazili u mjestima dotadašnjeg boravka kada je u aprilu 1941. poslije drugih evropskih zemalja i Jugoslaviju zahvatio Drugi svjetski rat. Nekoliko Jevreja se u ove krajeve kao i susjednu južnu Dalmaciju sklonilo zbog naraštajuće nesigurnosti i sve izvjesnijeg dolaska rata još i prije bombardovanja Beograda 6. aprila 1941., koje je tek pokrenulo veliki talas izbjeglica (ne samo Jevreja) prema južnom Jadranu. Posebno prvih dana rata se još realnom činila pretpostavka da će se teško pristupačni, pretežno planinski krajevi Crne Gore duže odbraniti i ostati slobodni, da će upravo u crnogorski dio Jadrana uploviti engleska ili saveznička flota i da će u slučaju nepovoljnog ishoda odavde evakuisati izbjeglice. Veliku ulogu je u ovim razmišljanjima nesumnjivo odigralo poznato iskustvo masovne evakuacije pripadnika srpske vojske, Vlade i civilnih izbjeglica sa albanske obale na ostrvo Krk i dalje nakon okupacije Srbije u Prvom svjetskom ratu 1916. godine. Kad je postalo izvjesnije da će Jugoslavija biti okupirana i teritorijalno raskomadana, Crna Gora je zajedno sa Dalmacijom i drugim oblastima koje je zaposjela italijanska vojska i dalje predstavljala ne samo za Jevreje, nego i za pripadnike drugih ugroženih grupa sigurnije utočište od oblasti koje je okupirala nacistička Njemačka ili onih kojima su zagospodarile ustaše. Samo jedan manji dio izbjeglica mogao se osloniti na neke poznanike i predratne kontakte u Crnoj Gori. Za većinu od njih ovi krajevi nisu predstavljali poznati teren. Od početka aprila 1941. u gradove Boke Kotorske pristizali su prije svega beogradski Jevreji, pojedinci, grupe prijatelja i poznanika, kao i cijele porodice, kojim su se pridružili i neki Jevreji iz Sarajeva i drugih mjesta. U većem broju su se koncentrisali u Herceg Novom, Kotoru, Risnu, Dobroti i Prčanju. Italijanske vlasti su bile svjesne njihova prisustva, ali ih uglavnom nisu uznemirivale sve do Trinaestojulskog ustanka crnogorskog naroda (Živković, 1965: 521). U ovoj studiji, iznijet ćemo zbog nedostatka prostora samo osnovne činjenice o ovom prvom talasu jevrejskih izbjeglica. Našu pažnju ćemo pretežno fokusirati na sudbine Jevreja u periodu od sloma Trinaestojulskog ustanka do kapitulacije Italije i smjene okupatora, koje za sada nisu u stručnoj literaturi cjelovito obrađene. Nakon Trinaestojulskog ustanka, u Crnu Goru su dalje pristizale manje grupe jevrejskih izbjeglica. Italijanske okupacione snage su njihovo prisustvo tolerisale, ponekad su im i pružale pomoć. U Crnoj Gori su se takođe našli pojedini Jevreji koji su se aktivno borili protiv okupatora kao pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta. Na osnovu do sada slabo korišćenih, disperziranih i fragmentarnih izvora, analizirat ćemo tipične trajektorije kretanja jevrejskih izbjeglica kao i neke individualne sudbine u ovom razdoblju.

Internacija i deportacija jevrejskih izbjeglica iz novouspostavljene Kotorske provincije (jul 1941)

Kako navodi historičar James Walston, „Poslije invazije na Jugoslaviju, italijanska uprava morala je da se suoči sa velikim brojem Jevreja, jugoslovenskih i drugih državljana, koji su pobjegli iz oblasti pod njemačkom i hrvatskom kontrolom, gdje je perzekucija i opasnost od deportacije bila jača“ (Walston, 1997: 171). Opšte je poznata i u stručnoj literaturi detaljno analizirana i objašnjena razlika između represivne i genocidne politike nacističkih okupatora s jedne strane i relativno liberalnog pristupa italijanskih okupacionih vlasti i armije (Steinberg, 2002). Fašistička Italija je i u svoje zakonodavstvo uvela izvjesne antijevrejske mjere, tolerisala i povremeno instrumentalizovala antisemitsku propagandu, ali nije pokušavala da navodno „jevrejsko pitanje“ rješava putem unaprijed isplaniranog i svjesno orkestriranog genocida niti je saučestvovala u nacističkom „konačnom rješenju“. I za crnogorski slučaj uglavnom važi ocjena koju je izrekla historičarka Anna Maria Gruenfelder u vezi s italijanskom politikom prema jevrejskim izbjeglicama na teritoriji NDH: „Među čimbenicima koji su poticali evoluciju svijesti talijanskih vlasti, ne može se ignorirati položaj Italije unutar Osovine, njezin inferiorni status, i potreba da vrati samosvijest te se oslobodi okova tog savezništva. Ovo je pozadina angažmana širokih krugova talijanskih vlasti za spas Židova otporom njemačkom pritisku za izručenjem jugoslavenskih i ostalih stranih Židova na talijanskom okupiranom teritoriju bivše Jugoslavije. Italija je do kapitulacije uspijevala sprečavati Nijemce i vlasti NDH da se domognu tih izbjeglica, u čemu Drugoj talijanskoj armiji pripada najveća zasluga“ (Gruenfelder, 2018: 275–6).

Najpoznatije poglavlje u ratnoj epopeji Jevreja na tlu Crne Gore predstavlja sudbina grupe od oko dvije stotine jevrejskih izbjeglica, prije svega iz Srbije, koje su poslije bombardovanja Beograda 6. aprila 1941. i početka agresije Osovine protiv Kraljevine Jugoslavije tražile sigurnije utočište u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju, da bi većinu od njih (192) nakon izbijanja Trinaestojulskog ustanka crnogorskog naroda italijanski okupatori iz preventivnih razloga pohapsili i internirali u logorima na teritoriji Albanije, odakle su ih u oktobru 1941. prebacili u koncentracioni logor Ferramonti (Ferramonti di Tarsia) u Italiji (*Ebrei stranieri internati in Italia*). Ovim u suštini represivnim postupkom Italijani su faktički spasili živote većine od njih od nacističkog holokausta koji im je prijetio. Pomenuti događaji dobili su najveću pažnju u stručnoj literaturi (Živković, 1965; *Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969; Capogreco, 1987; Ristović, 1998; Capogreco, 2001; Sidoti, 2003; Capogreco, 2016; Goddi, 2017; Luku, 2019), kao i u kasnijim svjedočanstvima preživjelih.

Trinaestojulski ustanak su Italijani interpretirali prije svega kao komunistički, sa primjesima nacionalizma i panslavizma. U izvorima ne nalazimo ni jedan citat koji bi upućivao na bilo kakve pokušaje da se za izbijanje ustanka okrive Jevreji, kao što je u kasnijim fazama Drugog svjetskog rata sugerisala kolaboracionistička antisemitska propaganda u Crnoj Gori (uporedi Batričević, 2021). Komanda karabinjera XIV armijskog korpusa izvještavala je tri dana nakon početka oružanih borbi: „Od 13. ovog meseca u celoj Crnoj Gori i provinciji Kotor počeo je ustanak, na komunističkoj osnovi“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 148). I neki pripadnici italijanskih snaga koje su ustanici uhapsili, ali su uspjeli da pobjegnu, potvrdili su da „ustanak ima isključivo komunistički karakter“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 149). Civilni komesar za Crnu Goru Serafino Macolini (Mazzolini) bio je uvjeren „...da ova komešanja imaju komunističku pozadinu i da se vrše po ranije utvrđenom planu. Ali isto tako izgleda izvesno da su u okviru ustanka pokrenuti i nacionalistički faktori s kojima su organizatori sigurno računali da bi oko sebe prikupili što veći broj pristalica. Na razloge neraspoloženja (...) nadovezuju se i oni koji se ništa manje nisu osetili a koje je izazvao prizor više hiljada izbeglica sateranih ovamo sa svih strana, zatim vesti o divljaštvima počinjenim nad njima, ubeđenje da ništa nije bilo učinjeno za sprečavanje takvog ishoda i za kažnjavanje tih nedela, da je vrlo malo učinjeno za priznavanje prava žrtvama i da se ono do sada svodi na reči i obećanja“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 154). Pirzio Biroli, komandant oružanih snaga Albanije, koji je bio nadležan i za prostor Crne Gore, takođe u svojoj naredbi iz 17. jula govori o „ugušivanju komunističkog ustanka u Crnoj Gori“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 157). U Kotorskoj provinciji je odmah nakon izbijanja ustanka sprovedena „operacija preventivnog hapšenja komunista“, u kojoj je prema izvještaju prefektуре Kotor iz 14. jula uhapšeno 56 ljudi (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 118). Do 22. jula u prefekturi Kotor uhapšeno je ukupno 150 lica „sumnjivih kao komunističke pristalice“, koji su 22.–23. jula prevezeni iz Kotora za Drač u logor za internirce. Kao zatvori za hapšene korišćeni su zaplijenjeni jugoslovenski parobrodi „Kralj Aleksandar“ i „Kumanovo“ usidreni u Kotoru.

Položaj Jevreja se naglo pogoršao nakon Trinasetojulskog ustanka, zato što su i oni počeli biti smatrani za potencijalnu bezbjednosnu prijetnju. Italijanske vlasti su još početkom jula razmišljale o mogućnosti protjerivanja jevrejskih izbeglica tamo odakle su došli. 7. jula je čak izdat dekret o njihovom protjerivanju koji nije sproveden iz „razloga javnog reda. (...) Mogućnost njihovog povratka u rodno mjesto odbačena je „s obzirom na neprijateljstvo“ sa kojim bi bili suočeni vraćajući se u zaleđe Balkana“ (Godi, 2017: 217). Dalji tok događaja rezimira istoričar Milan Ristović: „Iz novoobrazovane ‘Kotorske

Provincije' (Provincia di Cattaro) italijanske vlasti su započele s protjerivanjem svih lica koja nisu mogla da dokažu da su rodom iz Boke Kotorske. Tačna evidencija italijanskih vlasti svih pridošlica omogućila je da akcija hapšenja jevrejskih izbeglica bude brzo i efikasno izvedena odmah pošto je kotorski kvestor dobio naređenja iz Rima. On je 21. jula obavestio komande karabinjera u Herceg-Novom i Kotoru, prefekta u Kotoru i Odeljenje javne bezbednosti u Novom da će 23. jula biti pritvoreni svi 'Jevreji stranci', svih uzrasta i oba pola, koji su na teritoriji Provincije pobegli 'zbog položaja u Jugoslaviji' (Ristović, 1998: 87–8). Hapšenje je počelo 23. jula, operacija je bila brza i uglavnom uspešna. Italijanski dokumenti govore isključivo o protjerivanju stranih Jevreja, sa ciljem „uvođenja reda“ u anektiranoj oblasti, bez pominjanja domaćih Jevreja. U depeši prefekta Kotora Frančeska Skaselatija (Francesco Scassellati) guverneru Dalmacije Đuzepe Bastijaniniju (Giuseppe Bastianini) o jačini ustaničkih snaga, hapšenju i interniranju sumnjivih lica iz 20. jula 1941. navodi se između ostalog eksplicitno da se radi isključivo o izbjeglicama iz drugih regija: „Iduće srede narediću da istovremeno započne čišćenje svih Jevreja i njihovih porodica koje ću takođe u petak uputiti brodom za Drač. U pitanju je oko tri stotine lica koja su se sva doselila u Boku u toku ove godine, većinom iz Srbije. Nijedno lice nije iz ovih krajeva“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 177). 24. jula 1941., u depeši guverneru Dalmacije prefekt Kotora Skaselati ponovo pominje problem jevrejskih izbjeglica: „U toku današnjeg dana nije bilo značajnih novosti. Nastavlja se čišćenje jevrejskih porodica kojih dosada ima oko sto šezdeset. Uputiće se za Albaniju u subotu ujutru. Prema mome prethodnom izveštaju naredio sam Jevrejima da deponuju sve iznose preko pet stotina lira po osobi. Posledica ovog ograničenja je da su u Italijanskoj banci deponovani zamašni iznosi strane i italijanske valute“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 194–5). Uhapšeni su bili privremeno zatvoreni na brodu „Kralj Aleksandar“ usidrenom u Kotoru. 26. jula prebačeni su na brod „Kumanovo“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 211; Ristović, 1998: 87). U depeši iz 26. jula, prefekt Skaselati potvrdio je da je „grupa srpskih Jevreja, ukupno 192 lica, otputovala (...) danas motornim brodom za Drač. Zadržavaju se u Tivtu da bi se opravile mašine motornog broda i nastavljaju put u ponedjeljak u zoru i stižu istog dana po podne u Drač. Policijske vlasti Tirane su unapred obavestene“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 211). Poslije dvodnevnog boravka u Tivtu, 28. jula 1941. je grupa interniranih jevrejskih izbjeglica na brodu „Kumanovo“ prema planu otplovila za Drač, „pa je guverner Bastijanini morao da obavesti Rim o završenoj akciji“ (Ristović, 1998: 87).

Pored već pomenute obaveze da deponiraju novčane iznose veće od 500 lira po osobi kod banke, kod interniranih Jevreja je dodatno pronađeno

1.750.828 lira, 379 napoleondora i 120.000 stranih novčanica (Ristović, 1998: 195). „Oduzimanje je obavljano pod pretnjom da će u slučaju da novac i zlatnici ne budu prijavljeni policijskim organima sve vrednosti biti konfiskovane. Ipak, nije vršen detaljan pretres prtljaga prilikom ukrcavanja hapšenika na brodove, a deo novca i ostalih vrednosti je sačuvan i zahvaljujući pomoći meštana koji su pomogli da budu prebačene na brod. Činjenica da su jevrejske izbeglice uspele da sačuvaju deo svog novca i ostalih vrednosti bila je veoma značajna za njihovo kasnije preživljavanje u logorima i konfinaciji“, napominje Milan Ristović (Ristović, 1998: 195). Prema italijanskom istoričaru Federiku Godiju (Federico Godi), pljačka dobara jevrejskih izbeglica obrazložena je kasnije potrebom finansiranja njihova izdržavanja u logorima za internaciju, o čemu svjedoči sljedeća zabilješka pisana za potrebe državnog podskretara za unutrašnje poslove, datirana u Rimu 21. februara 1942.: „Vraćamo sabrane zabilješke Njegove Ekscelencije sekretara Nacionalne fašističke partije dostavljene nadležnoj Generalnoj direkciji za demografiju i rasu, u kojima stoji da su Jevreji nastanjeni u Kotoru internirani u koncentracioni logor. Novac koji im je oduzet, nakon iskazanog interesovanja Saveza italijanskih jevrejskih zajednica (...), deponovan je u pošti, uz mogućnost direktora koncentracionih logora da, s vremena na vrijeme, odobre podizanje sume koja je potrebna isključivo za izdržavanje samih Jevreja, kojima nije dodijeljena nikakva pomoć“ (Godi, 2017: 217). Prema Godiju, hapšenje i internaciju jevrejskih izbeglica u novoosnovanoj Kotorskoj provinciji iz jula 1941. moramo posmatrati ne samo u kontekstu brige o „javnom redu“ ili italijanske humanitarne politike, nego i kao dokaz „težnji političkog afirmisanja kotorskog prefekta koji je želio da potvrdi svoj status među mnogim akterima i moćnicima u igri“ (Godi, 2017: 217–8).

Sudbine Jevreja u Crnoj Gori od Trinaestojulskog ustanka do kapitulacije Italije (jul 1941 – septembar 1943)

Italijanska vojska nije u ljeto 1941. pohapsila sve Jevreje na crnogorskoj teritoriji. Neki od izbeglica su se uspjeli sakriti. Čim su dobili priliku, neki od njih su se pridružili partizanima ili prešli u oblasti pod njihovom kontrolom, dok su neki od malobrojnih domaćih Jevreja za sada mogli ostati na svojim ognjištima. Za sudbinu Jevreja na teritoriji Crne Gore tokom Drugog svjetskog rata karakterističan je veliki mobilitet periodično iznuđivan promjenljivim ratnim prilikama. Rijetki od njih su proveli rat na jednom mjestu, većina nije bila u Crnoj Gori sve vrijeme rata. Na njihove pojedinačne sudbine uticali su događaji od opšteg značaja za tok rata, smjena okupatora, aktivnosti kolaboracionističkih vojnih i represivnih formacija, lokalni i regio-

nalni događaji u pojedinim mjestima gdje su se nalazili, sukcesivne i relativno učestale promjene u kontroli pojedinih regiona i gradova... Na kraju ne možemo izostaviti ni ulogu individualne sreće ili nesreće u brutalnim, haotičnim i nepredvidljivim ratnim okolnostima. Jevreji koji su se pridružili Narodnoslobodilačkom pokretu dijelili su sudbinu partizana. Većina njih je zato makar privremeno napustila Crnu Goru u vrijeme četničke dominacije koja je trajala od kasnog proljeća 1942. do sredine 1943. i kapitulacije Italije. I nakon ljeta 1941, u Crnoj Gori su povremeno nalazile utočište jevrejske izbjeglice iz drugih krajeva poput srpskog dijela Sandžaka i Bosne (Jovanović, 1997; Tauber, 2014). Odnos italijanske okupacione uprave prema Jevrejima koji su stizali na crnogorsku teritoriju poslije sloma Trinaestojulskog ustanka bio je relativno tolerantan, naravno s izuzetkom onih koji su stupili u redove Narodnooslobodilačkog pokreta. Novopridošli Jevreji većinom su se uredno registrovali kod italijanskih vlasti i boravili na mjestima prema vlastitom izboru. Italijanska uprava nije preduzimala nikakve mjere da ih liši slobode, pojedinačno hapsi ili kolektivno internira. Naprotiv, u slučajevima većih grupa, Jevreji su se po prethodnom dogovoru s komandantima pojedinih mjesta povlačili na sigurnije teritorije zajedno s vojnim konvojima italijanske armije (na primjer iz bosanskog Višegrada u Sandžak, kasnije iz sandžačkih varoši u centralni dio Crne Gore).

„Jevreji koji su do rata živeli u Crnoj Gori nisu odvedeni u logore. Međutim, oko 90 jevrejskih izbeglica uspelo je da se sakrije i ostane i dalje u Crnoj Gori“ (Romano, 1980: 151), navodi Jaša Romano u knjizi *Jevreji Jugoslavije 1941–1945.* iz 1980. godine. Tačan broj Jevreja koji su se uspjeli sakriti nije ni sada definitivno utvrđen. Neke jevrejske izbjeglice su se domogle Italijom okupiranih i anektiranih djelova Crne Gore tek nakon Trinaestojulskog ustanka. Jedan dio izbjeglica zadržao se na crnogorskoj teritoriji samo privremeno, zato njihov broj od sloma Trinaestojulskog ustanka u ljeto 1941. do njemačke okupacije na jesen 1943. sigurno nije bio konstantan. Tvrdnja da lokalni Jevreji nisu bili pohapšeni i internirani u Albaniju za razliku od većeg broja jevrejskih izbjeglica jeste u principu tačna, međutim, i jedan dio „domaćih“ Jevreja bio je na meti italijanskih okupacionih snaga zbog drugih razloga. Jedan od njih bio je Josip Klain, otac budućeg psihoanalitičara Eduarda Klaina (*1935), vojni ljekar iz Herceg Novog. Eduard, koji je na početku rata imao šest godina, zabilježio je svoja sjećanja na početak italijanske okupacije iz perspektive jednog dječaka, bez tačnih datuma i drugih podataka karakterističnih za svjedočanstva odraslih osoba: „Stvari su se naglo promijenile jednog dana 1941. godine kada su ušle talijanske trupe u Herceg Novi. Mi djeca smo izašli na cestu i uživali u spektaklu ne znajući što se zapravo događa. Bilo je mnogo motorkotača s prikolicama u kojima su sjedili bersaljeri. To

su bile posebne jedinice koje su imale vrlo lijepe šešire sa zataknutim perima. Ne mogu reć da sam osobno nešto patio od talijanske okupacije. Nama djeci je bilo zabavno, a talijanski vojnici su u načelu voljeli djecu i rado se s njima družili. Tako je jedan talijanski poručnik, koji je valjda kod kuće imao dijete mojih godina, bio jako zainteresiran da šeće sa mnom i tako smo mi šetali i šetali po mjestu i usput sam naučio talijanski jezik. Ni jedan strani jezik koji sam kasnije naučio ne znam tako dobro kao taj talijanski. Naravno, kasnije sam učio talijansku gramatiku i usavršavao se, ali ovo što sam dobio od tog poručnika, koji mi je bio simpatičan, nikad neću zaboraviti i to je osnova mog talijanskog jezika, drugog jezika za mene. Međutim, u našoj obitelji situacija nije bila tako ružičasta. Talijani nisu znali što da rade s mojim ocem. Kao jugoslavenski oficir trebao je ići u zarobljeništvo s drugim oficirima, međutim kao Židov trebao je ići sa Židovima koje su oni dosta brzo pokupili. U toj dilemi oni su ga stavili u zatvor. Talijani, hipohondri kakvi već jesu, imali su sto bolesti, a svakako i očne. Tako su odlučili da ga iz zatvora dovedu kući u ordinaciju da ih on pregledava i liječi, a kad to završi, opet bi ga vraćali u zatvor. (...) Talijani su na kraju došli do solomunskog rješenja. Protjerali su moga oca u rodno mjesto, a to je bio Segedin u Mađarskoj. Mi smo došli do Splita i tamo ostali“ (Klain, 2018: 228). Iako Eduard Klain ne navodi tačne datume, koji su jednom šestogodišnjaku bili prirodno manje bitni nego punoljetnim svjedocima istih događaja, možemo pretpostaviti da je odluka o protjerivanju njegovog oca donijeta tek nakon Trinaestojulskog ustanka. Kao i u nekim drugim slučajevima zabilježenim u sjećanjima, Italijani nisu baš strogo brinuli da li će biti odluka o istjerivanju stvarno ispoštovana, zato se i otac malog Eduarda u Splitu pridružio porodici. Svi članovi uže porodice Klain koja je do 1941. živjela u Hereceg Novom preživjeli su rat, ali se nisu više vratili u Crnu Goru.

Iz perioda od sloma Trinaestojulskog ustanka u ljeto 1941. do kapitulacije Italije u septembru 1943., raspoložemo samo ograničenim brojem svjedočanstava o izbjeglicama koje su makar privremeno potražile utočište na tlu Crne Gore. Neki slučajevi su bolje dokumentovani, posebno sudbina Jevreja iz Sjenice koji su se krili u Podgorici od kraja 1941. sve do njemačke okupacije, kao i sudbine nekih jevrejskih izbjeglica iz Višegrada, o kojima će biti riječi kasnije. O jednoj manje frekventnoj izbjegličkoj trajektoriji u pomenutom periodu svjedoče uspomene Estere Stele Margarit, rođene 1921. Margarit se zadržala na teritoriji okupirane Crne Gore, konkretno u Ulcinju, jedno vrijeme krajem zime i na proljeće 1942. Zajedno sa suprugom i djetetom, Margarit je nakon bombardovanja Beograda kao i mnogi drugi pokušala „stići na morsku obalu“ (Margarit, 2009: 292). S obzirom na vijesti da Hrvatska nije više sigurna za Jevreje, uputili su se prema jugu. Na kraju nisu stigli do Grčke kao što su prvobitno namjeravali nego su se nekoliko mjeseci zadržali u

Skoplju. Krajem 1941., naslućujući da Jevrejima u Skoplju prijeti opasnost od hapšenja, odlučili su da preko Albanije krenu u Dalmaciju. Usred zime prešli su preko albanskih brda i spustili se u Skadar, ali se ovdje nisu dugo zadržali. „Sledeće noći su po nama počele da šetaju stenice. Ja sam cele noći sedela sa upaljenom svećom, hvatala ih i palila. Ujutru sam rekla mužu: odavde treba otići! Skadar se nalazi na obali Jadranskog mora. Sišli smo do mora, šetali obalom i opet sreli Jevreje. Sreli smo doktora Margulisa iz Beograda, lekara. Počinjemo da „opipavamo“ kako može da se napusti to mesto. Kažu da može da se kupi čamac. Skadar se nalazi vrlo blizu jugoslovenske granice. Prvi grad iza granice je Ulcinj i do tamo ćemo stići čamcem. Zima, niko od nas se ne usuđuje da preuzme to na sebe. Unajmili smo jednog Albanca, platili mu da nas odvede u Ulcinj. Priključili su nam se Karić i doktor Margulis. Čamcem smo prešli u Ulcinj. Na moru nije bilo kontrole pa smo stigli kao da smo stigli u raj. Svi pansioni i hoteli bili su puni Jevreja koji su tamo stigli na isti način. Cela obala je još uvek bila pod italijanskom vlašću. Nije trebalo nositi žutu traku niti bilo kakvu oznaku. Svi su bili slobodni. U Ulcinju smo bili mesec dana, možda malo više, već je počelo proleće. Nismo bili mirni jer se govorilo da Nemci nisu u dobrim odnosima sa Italijanima, ne veruju im i zahtevaju da pohapse sve Jevreje. Znači, treba ići dalje! Već smo videli da porodice beže. Obuzeo nas je strah. Glasine su nas uznemiravale jer je deo njih bio tačan, deo nije, a ljudi su ponešto dodavali. Tako smo čuli da nema Jevreja u Beogradu, da su pohapsili sve i da su na Sajmištu. Odlučili smo da se udaljimo od grupe Jevreja. Čuli smo da u Splitu, to je ipak grad, možemo da se „izgubimo“ u mnoštvu, da ne budemo tako upadljivi. Ukrcali smo se na lađu i otputovali u Split sa našim dokumentima. Niko nije tražio dokumenta. Jevreji su u Splitu bili slobodni“ (Margarit, 2009: 294). U ovom odlomku, pored dragocjenog svjedočanstva uočavamo i varljivost pamćenja. Naime, Skadar se ne nalazi na morskoj obali, kao što piše Estela Stela Margarit, nego na obali Skadarskog jezera. Ulcinj je u to vrijeme bio povezan sa Skadrom vodenim putem koji se redovno koristio, ali većinu puta sve do ušća u Jadransko more nekoliko kilometara južno od grada Ulcinja putovalo se rijekom Bojanom. Na kraju, s obzirom na činjenicu da su južna pogranična područja Crne Gore sa većinski albanskim stanovništvom, uključujući Ulcinj s okolinom, uskoro nakon okupacije Jugoslavije 1941. pripojeni Velikoj Albaniji, u vrijeme njenog ratnog bjekstva nije postojala ni jugoslovenska granica koja bi dijelila Skadar od Ulcinja.

Preko Ulcinja, ali u suprotnom pravcu, na putu do Prištine i u Albaniju, u kojoj se poput Crne Gore takođe spasio znatno veći broj Jevreja nego što ih je u toj zemlji poginulo u holokaustu (Gersham, 2008; Kotani, 2013; Luku, 2019; lična svjedočanstva: Grünbaum, 1996; Neumann, 2015) vodio

je bijeg prema sigurnijem utočištu i Simhu (Sidu) Malinu sa ćerkom Rahel i sinom Jozefom iz Sarajeva (Malina, Rahel, *Židovski biografski leksikon*). Sudbina jevrejskih izbjeglica u južnim oblastima Crne Gore koje su u periodu 1941–1944. pripojeni Albaniji nije dovoljno istraжена. Albanski historičar Apostol Kotani kao jedinog spasioca iz ovog regiona pominje Petra Jankovića iz sela Tejani (alb. Ftanj) u Krajini, regionu koji se nalazi u barskom kraju na jugozapadnoj obali Skadarskog jezera. Priču o njemu zabilježio je na osnovu sjećanja njegovog rođaka Gjergja Pëpjonovića (Jankovića)², razgovor su vodili u septembru 2006. godine u Ulcinju. Petar Janković se navodno zbližio s jevrejskim radnicima već u međuratnom periodu dok je živio i radio u Turskoj.³ Nedugo prije Drugog svjetskog rata, oko 1939/40., vratio se u zavičaj, gdje se posvetio stočarstvu i zemljoradnji. Iz sjećanja koja prenosi Kotani nije sasvim jasno da li se priča o spašavanju Jevreja odnosi na italijansku ili tek njemačku okupaciju. Ne navodi se nažalost ni ime ni porijeklo spašenog čovjeka. Saznajemo samo da je pobjegao iz logora u Baru (alb. Tivar) na teritoriji okupirane Crne Gore, gdje se prema ovom sjećanju među zarobljenim antifašističkim borcima nalazio izvjestan broj Jevreja.⁴ Igrom slučaja je naišao na Petra koji se vraćao kući iz barskog pazara. Kad mu je odbjegli zarobljenik objasnio svoju situaciju, Petar mu je rekao da ga sačeka u njegovoj štali, gdje mu je iz svog sela donosio hranu. Kasnije su podigli kućicu od slame u kojoj se izbjeglica krio sve do kraja rata. Jevrej je navodno kod sebe imao izvjesnu količinu novca koju je nudio Petru, ali je ovaj odbio da uzme bilo šta za sebe. Novac je na kraju podijelio siromašnima i dio ostavio crkvi (Kotani, 2013: 71–2).

Donekle drugačiju verziju priče o spasiocu Petru Jankoviću nalazimo u knjizi fotografa Normana H. Geršama (Gersham) *Besa: Muslims Who Saved Jews in World War II*, koja takođe prenosi sjećanje Gjergja Pëpjonaja. I ovdje se pominje da je Petar Janković (Pjeter Jankovic) radio u inostranstvu, tačnije u rudniku u Kanadi, gdje je stekao nekoliko jevrejskih prijatelja. Krajem 1940. godine vratio se u selo Tejani (Ftjan). Petar je prema ovoj verziji sreo izbjeglog jevrejskog zarobljenika 1944. godine kad se vraćao u svoje selo. Izbjeglica je bio porijeklom sa Kosova i zvao se Mehmet. Petar mu je dao hljeb i sakrio ga u svojoj kući. „Brda su bila puna izbjeglih zatvorenika i Jevreja u bjekstvu, i kolaboracionisti su gonili Jevreje i ubijali ih. Bilo je opasno za njih da putuju zajedno, zato su se svake noći, s brda na brdo, spora-

² U engleskom prevodu knjige navodi se netačno kao „George Pëpjinović (Jankovic)“ (Kotani, 2013: 72). Ispravna albanska verzija imena ovog sagovornika je Gjergj Pëpjonaj.

³ Navodno „u rudniku uglja u Istanbulu“ (in a coal mine in Istanbul), što je vjerovatno greška.

⁴ Vjerovatno se radi o logoru u Baru koji je funkcionisao od septembra 1942 do 20. oktobra 1943, dakle, još u vrijeme italijanske okupacije.

zumjevali zviždanjem. Mehmet se godinu dana krio u Petrovoj štali i brinuo je o ovcama. Izgradio je novu štalu i kameni zid. Ljudi sa sela su štalu zvali Mehmetova štala. Preko dana, Mehmet je živio kao musliman, ali se tajno molio kao Jevrej. 1945. godine Mehmet je obukao žensku odjeću i prešao u Skadar u Albaniju, Ftjan se nalazio vrlo blizu albanske granice. Svaki kontakt se tada prekinuo. 1979. Ftjan je uništio zemljotres i selo je napušteno. Od svega je ostao samo onaj zid koji je sagradio Mehmet. Bio sam još momak kad mi je u Ftjanu 1968. Petar Janković ispričao ovu priču, i nedugo nakon toga je umro. Obećao sam Petru da ću zapamtiti što mi je rekao. Sada sam to obećanje ispunio“ (Gersham, 2008: 116). Možemo pretpostaviti da je ime Mehmet bilo lažno i da je stvarno ime Jevreja koji se krio u selu Tejani bilo drugačije.

Priču o jednom drugom spasitelju iz južnog pojasa Crne Gore koji je tokom Drugog svjetskog rata u vrijeme italijanske i njemačke okupacije pripadao Albaniji ispričao mi je u septembru 2021. godine u Ulcinju novinar i publicista Mustafa Canka. Radi se o sjećanju Milovana Đakonovića, koji je kao dijete živio u Vladimiru kod rijeke Bojane. Njegov otac, iako Crnogorac, bio je načelnik tamošnjeg okruga, uprkos činjenici da se ovaj kraj poslije 1941. našao pod albanskom kolaboracionističkom vlašću. Tokom rata, vjerovatno 1944. godine, u Vladimir je došao jedan čovjek iz Vojvodine: „oni nisu znali ko je i šta je ali ga niko nije tjerao“. Radilo se, naravno, o Jevreju koji je ovdje tražio sigurnije utočište. Milovanov otac je dao glavni doprinos njegovom čuvanju i spašavanju. Kad se rat završio, Jevrej je pošao za Ameriku. Trideset godina kasnije, oko 1975. godine, granice Socijalističke Republike Crne Gore su jednog dana bez prethodne najave i zvaničnog razloga prešla luksuzna kola s registracijom ambasade SAD. Uzbudena komunistička tajna policija je nervozno i budno pratila automobil cijelo vrijeme dok je prolazio kroz crnogorsku teritoriju. Limuzina se zaustavila tek ispred jedne obične kuće u Vladimiru, na samoj granici s Albanijom. Pokazalo se da je strogo nadgledanim kolima putovao sin spašenog Jevreja, koji je u međuvremenu postao „drugi ili treći sekretar američke ambasade“ u Beogradu. U skladu sa željom svoga oca, pronašao je u Crnoj Gori porodicu njegovog spasioca koju je posjetio i donio im poklone (Canka, razgovor, 2021).

Bilo je i Jevreja koji su izbjegli u Albaniju da bi kasnije zbog raznih okolnosti prešli u Crnu Goru. Apostol Kotani citira svjedočanstvo Wjere Matuszewicz (albanski prepis Vjera Matusević, kasnije Kilica) iz Poljske. Njena porodica je poslije nacističke okupacije uspjela preći u Italiju. Vjerin stric Leon,⁵ trgovački predstavnik u Francuskoj, uspio je zahvaljujući svom alban-

⁵ Kotani donosi njegovo prezime u albanskoj transkripciji kao Xhinkolski. Istoričarka Esilda Luku navodi njegovo ime kao Leo Dzienciolski u svom za sada još neobjavljenom radu „Some Aspects of Albania's Stance toward Jews during World War II (1939–1944)“, In:

skom prijatelju Mikelu Kilici prebaciti porodicu u Drač u Albaniju gdje im je Mikel obezbijedio smještaj. „Leon je 1942. pošao u Jugoslaviju po druge članove svoje porodice, ali su ga u Crnoj Gori uhapsili nacisti i zatvorili u koncentracioni logor. Na sreću, zatvorenici su se probili iz logora i oni koji su mogli bježati su se spasili. Tokom bjekstva je Leon bio pogođen nacističkom vatrom. Iako je bio ranjen, uspjeli su ga prebaciti u Skadar gdje ga je Mikel pronašao i poveo u Tiranu, da bi ga pregledao doktor Zyma, koji je tri mjeseca tajno brinuo o Leonu. Zbog toga što je izgubio vid, Leon više nije mogao da putuje“ (Kotani, 2013: 30).

Iako raspolazemo samo oskudnim i fragmentarnim svjedočanstvima, izgleda da su preko Albanije (uključujući i dijelove raskomadane Jugoslavije koji su tokom rata zvanično pripadali Albaniji) u Crnu Goru zbog kompleksnih ratnih okolnosti mogli u nekim slučajevima povremeno stići i Jevreji iz Bugarske i teritorija koje su se tokom rata našle pod bugarskom kontrolom, posebno iz Makedonije. U svjedočanstvu porodice Jusufa Sadika Mimonaja iz kosovskog sela Prokolluk, koja je od proljeća 1944. do kraja rata uspješno krila šestočlanu jevrejsku porodicu iz Skoplja (prezime se u ovom izvoru ne navodi), pominje se da je glava ove porodice, stari trgovac pšenicom Avrom, „imao kćerku u Albaniji i dva sina koji su se krili u Crnoj Gori“ (Gersham, 2008: 112). Iako danas iz retrospektivnog gledišta znamo da su Jevreji u Bugarskoj na kraju pošteđeni tragične sudbine Jevreja iz drugih područja Evrope koji su postali žrtve holokausta, tokom rata se mnogima činilo da je samo pitanje vremena kada će i u Bugarskoj početi transporti Jevreja u nacističke koncentracione logore. Ratom uvećana Bugarska se nakon raskomadanja Jugoslavije direktno graničila s Albanijom pod talijanskom kontrolom. Neki Jevreji iz teritorija pod bugarskom vlašću prelazili su ilegalno granicu slično kao jevrejske izbjeglice iz Srbije i drugih djelova okupirane Jugoslavije. Preko rodnog Pirota, Sofije, Skoplja i Uroševca/Ferizaja se u Albaniju uspješno sklonio Rudi Abrabanel (Abravanel), koji se već nakon aprilskog bombardovanja Beograda s grupom mladih jevrejskih prijatelja pokušao domoći crnogorske jadranske obale u lažnoj nadi da će ih odatle prevesti engleski brodovi do Palestine. Abrabanel usput, nažalost bez daljih detalja, pominje ratnu sudbinu svoje sestre, „...koja se udala i zajedno sa svojim suprugom pošla u crnogorske planine“ (Comforty, 2021: 266). Iz odlomka nije jasno da li je njegova sestra prešla u Crnu Goru iz Albanije ili je možda došla iz Beograda već ranije. U stvari, druga verzija je tačna – radilo se o komunističkoj aktivistkinji i partizanki Reni Abravanel o kojoj će biti riječi malo kasnije.

František Šístek and Markéta Slavková (eds.), *Living Together in the Balkans: Tolerance, Coexistence and Reconciliation* (u štampi).

Lujo Davičo (1908–1942), avangardni umjetnik i balet majstor iz Beograda, čije ime nosi najpoznatija škola baleta u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji, bio je takođe jedan od onih koji su uspjeli da pronađu utočište u Crnoj Gori u vrijeme čvršće faze italijanske okupacije nakon sloma Trinaestojulskog ustanka. Iz njegove biografije, koju je pod naslovom *Lujo Davičo – fragmenti života* na osnovu do sada uglavnom šturih, ponekad i protivrječnih podataka 2019. objavila istoričarka Saša Brajović, jasno se vidi da je uprkos svim istraživačkim naporima često vrlo teško, ili jednostavno nemoguće, doći do tačnih i pouzdanih podataka o sudbini pojedinih jevrejskih izbjeglica i njihovih kretanja po Crnoj Gori. Prema svjedočanstvu njegove tadašnje studentkinje, buduće glumice Mirjane Kodžić, Lujo Davičo se kao jedini nastavnik nakon njemačkog bombardovanja Beograda 6. aprila 1941. pojavio na svom radnom mjestu u Muzičkoj akademiji s namjerom da dalje ispunjava svoje zadatke. Međutim, to je istovremeno prvi i zadnji pouzdani podatak o njegovoj sudbini u Beogradu nakon napada na Kraljevinu Jugoslaviju. Ne znamo kako je Davičo dalje nastavio da živi u glavnom gradu, niti kada ga je i pod kojim okolnostima napustio. Saša Brajović pretpostavlja da je Davičo Beograd napustio tek nakon nekoliko mjeseci ilegalnog života, u vrijeme kada su životni uslovi za Jevreje bili već nepodnošljivi: „Sigurno je uz pomoć svojih istomišljenika, prijatelja, sunarodnika, nekako uspeo da izađe iz Beograda. Moguće da je to bilo od sredine septembra 1941, kada su stvorene prve slobodne partizanske teritorije preko kojih je mogao prebeći“ (Brajović, 2019: 137). Naravno, ne možemo sasvim isključiti ni mogućnost da je Davičo u Crnu Goru u stvari stigao ranije, na proljeće 1941., kada su za bijeg u pravcu južnog Jadrana postojale znatno pogodnije prilike koje je iskoristila većina jevrejskih izbjeglica iz Beograda o čijim ratnim trajektorijama smo bolje obaviješteni. Prema S. Brajović, većina Lujovih prijatelja i rođaka poginula je već u prvoj fazi okupacije, drugi su poginuli tokom rata kao pripadnici NOB-a i oni koji su dočekali kraj rata i možda su znali više o njegovoj ratnoj sudbini, nisu ostavili svjedočanstva i danas nisu više među živima. Lujo Davičo, slično većini jevrejskih izbjeglica o kojima ponešto znamo, nikada ranije nije posjetio Crnu Goru. Nije tamo imao nikakve porodične veze, ali se kao pripadnik KPJ i aktivan predratni član ljevičarski nastrojenih kulturnih krugova mogao osloniti na neke partijske kontakte (poznato je da su se Crnogorci uoči rata uprkos svom malom udjelu u cjelokupnom stanovništvu Jugoslavije mogli pohvaliti disproportionalno velikim učešćem u redovima partije i SKOJ-a, komunističke omladinske organizacije).

Sve što je Brajović uspjela saznati o okolnostima njegova dolaska bazira se na jedinstvenom svjedočanstvu publiciste Veljka Šakotića iz Nikšića, koji je preminuo 2002. Prema Šakotiću, koji je kao ilegalni član KPJ boravio

u okupiranom Nikšiću sve do sredine 1943, Davičo je u Crnu Goru dospio zahvaljujući Iliji Erbezu, studentu i šahovskom majstoru beogradskog univerziteta i članu KPJ, koji se u Nikšić vratio kao u svoj zavičaj. Erbez, koji je nekoliko mjeseci kasnije poginuo u antifašističkoj borbi, vjerovatno je uspio srediti da Daviča zaposli porodica Makrid, koja je u centru Nikšića držala istoimeni hotel. Nakon što je početkom 1942. hotel za svoje potrebe preuzela italijanska okupaciona vojska, služio je italijanskim oficirima kao menza. Nije poznato da li je Davičo imao lažne dokumente niti da li je nekome bio poznat njegov jevrejski identitet. Autorka pretpostavlja da su Italijani, slično kao i u slučaju drugih obrazovanih Jevreja, cijenili njegovo znanje stranih jezika. Prema poznatim svjedočanstvima, Davičo je u Hotelu „Makrid“ radio kao konobar i pomoćnik kuhinje (Brajović, 2019: 138).

Na proljeće 1942., u Crnoj Gori su bile u toku ofanzive italijanskih i kolaboracionističkih (četničkih i zelenaških) jedinica protiv partizanskih snaga, koje su se sredinom godine morale uglavnom povući u pravcu Bosne i Hercegovine. U samom Nikšiću dolazilo je do hapšenja i likvidacija predstavnika NOB-a i njihovih simpatizera, koji su prije pogubljenja javno vođeni kroz centar grada u cilju zastrašivanja stanovništva. Nekoliko Lujovih poznanika, Jevreja i komunista, u to vrijeme je izgubilo svoje živote. Prema svemu sudeći, Davičo je u okupiranom gradu ostao sâm, bez kontakata i bez šansi da će u dogledno vrijeme dobiti priliku da se pridruži partizanskim jedinicama koje su iz Crne Gore privremeno istjerane. Davičo je vjerovatno imao priliku da i dalje nastavi da živi u ilegali, ali se umjesto toga odlučio za radikalnu individualnu akciju otpora. 25. juna 1942. izvršio je atentat protiv italijanskih oficira u menzi hotela gdje je bio zaposlen: bacio je bombu usred njih, sigurno znajući da ni sâm neće ostati živ. Kako navodi Saša Brajović, sačuvani pismeni izvori niti kasnija svjedočanstva ne pružaju dovoljno podataka o njegovom herojskom podvigu. Prema jednom partizanskom dokumentu, na licu mjesta je ubio jednog oficira, dva su kasnije podlegla povredama i nekoliko je ranio. Prema jednom posrednom usmenom svjedočanstvu, zabilježenom tek nakon izvjesne vremenske distance, Davičo nije uspio ubiti ni jednog oficira, sâm je bio najprije ranjen pa onda ubijen još na licu mjesta. Prema još jednom svjedočanstvu, poslije uspješnog atentata bio je mučen u zatvoru koji su u gradu vodili karabinjeri, i dva dana kasnije, 27. jula 1942. strijeljan pod brdom Trebjesom, gdje su okupatori izvodili većinu pogubljenja u Nikšiću, zajedno sa još dvadesetak komunista, partizana i njihovih jataka iz redova lokalnog stanovništva. Prema jednom italijanskom dokumentu, ovo pogubljenje predstavljalo je svojevrsnu odmazdu za atentat protiv oficira, ali o liku i sudbini samog atentatora isti dokument ne donosi nikakve detalje. Na osnovu posrednih informacija Vladimir Dedijer, nakon rata poznati jugoslovenski istoričar,

u svojim ratnim dnevnicima nekoliko mjeseci kasnije zabilježio je da je Davičov atentat koštao živote dva italijanska oficira. Sigurno je da je atentat predstavljao jedan individualan čin otpora, iza kojeg nije stajala nikakva naredba partizanske komande ili KPJ (Brajković, 2019: 146–148).

Prema svjedočenju Mile Makrid, vlasnice hotela u kojem je došlo do atentata, dan nakon sinove smrti u Nikšić je stigla njegova majka Streja Levi-Davič, koja je ranije bila u internaciji na teritoriji Albanije. „Verujem da je ova podudarnost prenatglashena“, navodi Saša Brajković i nastavlja: „Ipak, sudeći prema kasnije zapisanim sećanjima o Streji Davič, ona je zaista bila u Nikšiću u potrazi za svojim najmlađim sinom, a stigla je, verovatno, neposredno posle njegove pogibije. U tekstu objavljenom u *Politici* 19. juna 1952, Dedijer ističe da je Streja Davič, „vođena iz zatvora u zatvor posle hapšenja u Albaniji s poslednjim sinovljevim pismom u ruci i puna nade da će ga sresti“, stigla u Nikšić u julu 1942. Slično je zabeležio i Rafailo Blam u svom sećanju na Streju Davič u *Jevrejskom biltenu*. Lutanja Streje Davič po logorima i skrivanje u Crnoj Gori zasada ostaju nepoznata“ (Brajković, 2019: 149–150). Streja Davič preživjela je rat, u kojem je izgubila djecu, veći dio uže i šire rodbine, prijatelja i poznanika. Iako je umrla u dubokoj starosti, tri decenije kasnije, 1978. godine, na njenom nadgrobnom spomeniku na beogradskom jevrejskom groblju, po njenoj izričitoj želji, isklesana je fraza „žrtva fašizma“, koja se inače u poslijeratnoj Jugoslaviji koristila u slučaju direktnih žrtava rata (Brajković, 2019: 30).

Neke pripadnike Narodnooslobodilačkog pokreta jevrejskog porijekla nijesu uhapsili i pogubili Italijani nego četnički kolaboracionisti koji su pored vlastitih oružanih jedinica držali u svojim rukama takođe civilnu vlast i sudstvo u velikom dijelu okupirane Crne Gore (Pajović, 1977). Prema sjećanju Vlada Šušovića iz Podgorice, kasnije pravnik i državnog tužioca, njegova starija sestra-skojevka je na početku okupacije pružila privremeno utočište i pomoć dr Ružici Rip (Ripp, 1914–1942), rođenoj u Bezdanu u Vojvodini, koja je u Crnu Goru stigla iz Beograda: „U našu kuću koja je tu, porodična, došla je jedna djevojka. Ja sam je zapamtio kao veoma mladu, nižeg rasta. Dočekala je moja sestra koja je bila skojevka, i uvela je u sobu. Ona je u našoj kući ostala dva ili tri dana. Tu su dolazili neki mlađi ljudi, momci i djevojke, koji su tu sa njom nešto razgovarali. Ona iz kuće nije izlazila. Mene su upozorili, posebno sestra, da ne kažem nekome da je tu u našu kuću neko došao. I ja sam naravno šutao. Međutim, treći dan, oni su je iz kuće naše odveli negdje, i kasnije sam od svoje sestre doznao da je to bila jedna mlada ljekarka, Jevrejka, koja je po nekoj skojevskoj vezi došla iz Beograda u Podgoricu, tu da bi se prebacila na slobodnu teritoriju, partizansku teritoriju. To su oni i uradili, prebacili je, i ona je došla sa jedinicom partizanskom do Kolašina“ (*Pravednik*,

2014). Kao pripadnicu Komskog partizanskog odreda, Ružicu Rip su u martu 1942. u jednom napadu na Crkvinama zarobili četnici. Nekoliko dana kasnije, bila je zajedno sa još jednom partizankom javno obješena usred Kolašina. Pogubljenju mlade partizanske ljekarke i njene ratne drugarice obavezno su prisustvovali đaci lokalne škole. Milovan Đilas, revolucionar, intelektualac i visoki funkcioner KPJ, jedan od vođa partizanskog pokreta u Crnoj Gori u prvoj fazi rata 1941–1942, zabilježio je u svojim memoarima *Revolucionarni rat* kratko svjedočanstvo o sudbini Ružice Rip, „...medicinarke i Jevrejke, koja je izgledom mogla biti i Makedonka ili Južnosrbijanka: ona je u Crnu Goru dobežala, izgleda, sa svojim mladićem Milutinom Lakićevićem, takođe mesnim funkcionerom. Ružicu su u martu 1942. zarobili četnici. Ali nju nisu streljali, nego – držeći se crnogorske ili svoje predrasude prema ženama da nije dostojna metka – obesili je nasred Kolašina. Ona je bila jedino lekarski pomoćnik: to četničkom sudu ne bi bilo dovoljno da izreknu smrtnu presudu da nije bila tuđinka i Jevrejka i devojka partizanskog funkcionera...” (Đilas, 1990: 38). Vera Obradović je za tragičnu smrt svoje starije sestre Ružice Rip saznala punu istinu tek poslije završetka rata: „Posle ustanka u Crnoj Gori, Ružica iz Podgorice odlazi u Kolašin. Bila je jedini lekar u Komskom odred, gde je lečila ranjenike, organizovala bolnicu u Kolašinu i držala kurseve za bolničarke. Četnici su je zarobili u Crkvini, gde nije htela da napusti ranjenike. Odvedena je u kolašinski zatvor i osuđena na smrt vešanjem. Obešena je 25. marta 1942. godine. Mi smo za tu tragediju doznali iste godine, ali ne i celu istinu – samo toliko da Ružica nije više među živima. Moji roditelji su doznali za smrt kćerke još pre transporta u logor. (...) Nakon povratka u Sombor, zaustavila me je jedna potpuno nepoznata žena, predstavila se i saopštila mi da je za vreme rata živela u Kolašinu kao učiteljica. Četnička vlast joj je naredila da sa decom iz osnovne škole prisustvuje izvršenju smrtno kazne vešanjem dr Ružice Ripp. Od užasavajućeg i bolnog saznanja nisam znala gde da krenem na ulici, niti gde sam pošla, zavrtilo mi se u glavi. Mada naviknuta na nedaće, na takav sadizam bila sam potpuno nepripremljena, čak i posle pet koncentracionih logora. Mislila sam da mi je sestra streljana ili možda poginula u borbi, jer je pošla u partizane da leči ranjenike. Moja sestra Ružica bila je jedini lekar-žena koja je na tako svirep način završila svoj život, sa nepunih 28 godina“ (Obradović, 2003: 120, 126; uporedi: Romano, 1980: 278).

Kod Srednjeg u centralnoj Bosni kamo se povukao zajedno sa značajnim dijelom crnogorskih partizanskih jedinica, četnici su u aprilu 1942. zarobili i ubili i Alfreda Horovica, u to vrijeme pripadnika Romanijskog partizanskog odreda. Horovic, student iz Sarajeva, kao skojevac je početkom rata prešao u Crnu Goru, gdje je učestvovao u Trinaestojulskom ustanku 1941. i u neuspješnom partizanskom napadu na Pljevlja iz 1. decembra iste godine

(Romano, 1980: 278). U Crnu Goru je poslije okupacije uspjela prebjeći i Rena Abravanel (Rada Ćorović) iz Beograda, još prije rata aktivna u komunističkom pokretu. U avgustu 1941. uključila se u partizanske jedinice kao borac Durmitorskog odreda, kasnije je bila aktivna kao pozadinski politički radnik. „Juna 1942. u borbi sa četnicima ranjena je i zarobljena. Predata je italijanskim fašistima, koji su je početkom 1943. u Kolašinu osudili na smrt. O njenom junačkom držanju prilikom streljanja Crnogorci su ispevali pesmu, koja je pevana u toku rata“ (Romano, 1980: 278).

Jedan od rijetkih primjera kada su u crnogorskoj štampi tokom rata pominjani konkretni pojedinci jevrejskog porijekla (ne računajući antisemitsku propagandu u kojoj dominira demonizacija lika i djela komunističkog revolucionara Moše Pijade) pronašao je istoričar Boban Batrićević u lokalnom listu *Pljevaljski vesnik* iz 28. septembra 1942. Navodimo integralan tekst ove novinske vijesti, koja je izašla pod naslovom „Sahrana Vide Alkalaj“: „Prošle srede⁶ nije jutro živa dočekala Vida Alkalaj profesor ovdašnje gimnazije. Brza i teška boljka je gotovo iznenada otrgla sa ovoga sveta tu divnu devojkicu, čiji je prvi javni korak bio posvećen Pljevljima i njegovoj prosveti. Činjenica da je ona ovde bila bez ikoga svoga od roda, učinila je munjevitom brzinom da se oko njenoga odra sabere jedna druga, iako nerođena no zato ni malo manje prisna i ožalošćena porodica, da je oplače i do večne kuće isprati. Na čelu sa industrijalcem g. Baruhom, Pljevlja su toga dana dala o sebi najljepše svjedočanstvo. Ne samo što su pljevaljske gospođe u velikom broju pohrlile da učine dužnost pokraj odra, ne samo što su pokojničine učenice potrčale da njen kovčeg prekriju cvećem, nego je i pogrebna povorka bila neobično velika, iako je kiša padala. Crkvena opština joj je dodelila raku u svojem groblju. Nad odrom održan je dirljiv govor. A kad je nad spuštenim kovčegom zaromorila sveža zemlja, zajecala su mnoga srca na jedan tako dirljiv način kao da su tu bili najrođeniji, pa mogilu orosile tople suze i pokrile raskošne kite cveća. Odista je dobra Vida Alkalaj lepo ispraćena, a nama, u ovim sumornim danima, ostala uteha da na svetu ipak ima nežnih srdaca i plemenite čovečnosti“ (Sahrana Vide Alkalaj, 1942: 2). Zanimljivo je da se direktno ne ističe jevrejski identitet pokojnice. Ipak, njeno prezime je izrazito jevrejsko (isto kao i prezime pomenutog „industrijalca g. Baruha“). Činjenica da je crkvena opština za njen grob odvojila raku na svom groblju dodatno potvrđuje da pokojnica u vjerskom pogledu nije pripadala jednoj od dvije u pljevaljskom kraju dominantne konfesije, pravoslavlju ili islamu. Iako se jevrejski identitet ne pominje direktno, svakom čitaocu moralo je biti evidentno da je *Pljevaljski vjesnik* opisao sahranu jedne Jevrejke. Kako zaključuje Boban Batrićević, nezamisljivo je da

⁶ Prošla srijeda = 23. septembar 1942.

bi se o nekoj osobi jevrejskog porijekla u vrijeme njemačke okupacije u crnogorskoj kolaboracionističkoj štampi pisalo na jedan ovako pozitivan način (Batrićević, 2021: 183).

Sama po sebi, novinska vijest o sahrani Vide Alkalaj predstavlja zanimljiv primjer koji pokazuje da su neki Jevreji pod italijanskom okupacijom nastavili da žive relativno slobodno, bez primjetne anatemizacije i diskriminacije, očito integrisani u lokalno društvo. Iz drugih izvora ipak saznajemo da je sudbina Vide Alkalaj u vrijeme okupacije bila znatno teža i složenija. U časopisu Jevrejske zajednice Crne Gore *Almanah* 2019. objavljeno je pismo Bele-Velinke Aritonović iz Pljevalja. Njena majka je na početku Drugog svjetskog rata pružila utočište sarajevskoj porodici Baruh: „Kod moje mame Vasiljke Aritonović, izbegla je iz Sarajeva imućna četvoročlana porodica Baruh, supružnici sa dva sina. Kod Vasiljke su preživeli i napad 1. decembra 1941. godine, bez ikakvih posledica.⁷ Niko ih nije uznemiravao. Zajedno sa grupom Pljevljaka napustili su Pljevlja 1943. kada je Italija kapitulirala. Po oslobođenju, saznala sam da su se u Sarajevo vratila dva sina što znači da roditelji nijesu preživjeli, vjerovatno kao stariji, umrli su“ (Delibašić-Nenadić, 2019: 30). „Industrijalac Baruh“ koji se pominje u vijesti iz lokalnog lista o sahrani Vide Alkalaj iz 1942. godine bio je, dakle, glava pomenute porodice. Pominje se najvjerovatnije i u svjedočanstvu preživjele Raše Knežević-Levi iz Višegrada: „Pošli su svi Jevreji iz Višegrada. Neki su ostali u Priboju. Mom dedi je jedan drug iz mladosti iz Sarajeva, Baruh, bio je dobrostojeći, rekao: „Ti, Gavro, dođi sa porodicom u Pljevlje jer su Pljevlje van pruga“. Mi smo otišli u Pljevlje i tu smo bili dok se Italijani nisu povlačili i iz Pljevalja“ (Knežević-Levi, 2009).

Uz svjedočanstvo vezano za porodicu Baruh, Bela-Velinka Aritonović je Redakciji poslala članak Dragog Delibašića i Mirka Nenadića „Sudbine nekoliko Jevreja u Pljevljima u II svjetskom ratu“, koji je izašao u *Pljevaljskim novinama* 1. marta 1998. U tekstu se uglavnom na osnovu sjećanja Pljevljaka govori i o Vidi Alkalaj kao i o nekim jevrejskim izbjeglicama koji su u vrijeme italijanske okupacije pronašle utočište u tom gradu: „Profesor francuskog jezika Vida Alkalaj došla je u Pljevlja pred II svjetski rat kao diplomirani profesor francuskog jezika, koji se u pljevaljskoj Gimnaziji predavao od I do VIII razreda. Tako je gospođica Alkalaj francuski predavala svim razredima. Kao profesor, veoma prijatne spoljašnosti i vrlo ljupka i neposredna osoba, osvojila je naklonost ne samo učenika i kolega profesora nego i drugih ljudi sa kojima se izvan Gimnazije družila. Profesorica Alkalaj je stanovala kod jedne

⁷ Radi se o poznatom neuspješnom pokušaju zauzimanja grada od strane partizanskih jedinica – Bici kod Pljevalja 1. decembra 1941.

ugledne pljevaljske porodice Popović, čija se kuća nalazila na Varoši. Pljevaljski momci su često, izvečeri, ispod prozora simpatične profesorice, uz pratnju gitare, tiho pjevušili. Bile su to serenade, koje su verovatno godile gospođici Alkalaj. U to vreme živelo se srećno i zadovoljno. Rat koji je usledio izmenio je život stanovnika Pljevalja a posebno Vide Alkalaj protiv čijeg naroda je otpočeo neviđen genocid. Pljevlja su potpala pod italijansku okupacionu zonu. To je bilo značajno jer se smatralo da Italijani ne sprovode progon Jevreja kao što čine Nemci i ustaše. I pored toga, profesoricu je snašla neprilika. Ostala je bez posla. Umesto francuskog jezika, u Gimnaziji je uveden italijanski jezik. Vida Alkalaj je ostala bez sredstava za život. Međutim, pritekli su mnogobrojni prijatelji koje je profesorica imala u Pljevljima. Delilo se ono što se imalo, a imalo se još uvijek dovoljno. Početkom ustanka u Crnoj Gori, pogotovo poslije Pljevaljske bitke 1. decembra 1941. godine, nastupili su teški dani za sve pa i za profesoricu Alkalaj. Za nju je usledila još jedna opasnost u proleće 1942. godine kada je u Pljevlja došao, u specijalnu misiju, nemački poručnik Kurt Valdheim (Waldheim), sa pratnjom i specijalnom radio stanicom. Tada je u Pljevljima bila italijanska 31 divizija Pusterija sa 2000 vojnika. Pojava K. Valdhajma predstavljala je za sve žitelje veliku opasnost. Italijani su uveli policijski čas, vršili su hapšenja i ubistva. Tako su 4. maja 1942. godine na Senjaku streljana 34 taoca, rodoljuba. Sve je to stvorilo veliku psihozu straha i nesigurnosti. To je sve sa svojim poznanicima i prijateljima doživljavala i profesorica Vida Alkalaj. Nervi su popustili i ona je jednoga jutra nađena mrtva u krevetu svoje sobe. Bila je mlada, zdrava, nikad bolesna. Verovatno da je u čitavom tom košmaru i neizvesnosti digla ruku na sebe. Smrt drage profesorice Vide Alkalaj sa tugom je primljena u Pljevljima. Do večne kuće ispratili su je njeni đaci, kolege profesori, prijatelji, svi oni koji su je voleli, poštovali i cenili. U pratnji su bili i oni koji su joj nekada, izvečeri, ispod prozora, uz gitaru pjevušili. Pljevaljski momci sad su jekali. Na Varoškom groblju, sa desne strane, u samom dnu do ograde, i danas počivaju zemni ostaci Vide Alkalaj, sa skromnim nadgrobnim obeležjem i Davidovom zvezdom“ (Delibašić – Nenađić, 2019: 30–31).

Iz gore navedenog možemo zaključiti da je Vida Alkalaj živjela u Crnoj Gori već prije rata kao jedna u lokalnoj sredini poznata, poštovana i voljena osoba. Ipak, zbog gubitka posla i sve veće nesigurnosti, koju je kao Jevrejka morala osjećati, njena sudbina pod italijanskom okupacijom nije bila ružičasta. Kontroverzna ratna prošlost Kurta Valdhajma (1918–2007), kasnijeg generalnog sekretara Ujedinjenih nacija (1972–1981) i predsjednika Austrije (1986–1992), postala je opštepoznata na vrhuncu njegove političke karijere i trajno je uništila njegovu reputaciju u svijetu (kao predsjedniku Austrije zabranjen mu je ulazak u SAD, dok su ga zvaničnici evropskih zemalja uglavnom

izbjegavali). U Pljevlja je mladi Valdhajm došao u martu 1942. kao njemački predstavnik zadužen za vezu s italijanskom divizijom Pusterija. Apsolutno je shvatljivo da su se malobrojni Jevreji, kao vjerovatno i mnogi drugi žitelji pljevaljskog kraja, s razlogom plašili da će Njemci, koji su već bili opštepoznati kao beskompromisni okupatori i organizatori genocida, preuzeti kontrolu nad ovim krajevima. Ipak, moramo napomenuti da je Valdhajm napustio Pljevlja već u julu 1942. i nije više bio u gradu krajem septembra kada je Vida Alkalaj preminula, zato ne možemo povezivati njenu smrt direktno sa njegovim ličnim prisustvom. Naravno, nepodnošljiva i sve teža egzistencijalna situacija mogla je biti dovoljan razlog za samoubistvo, kao u slučaju mnogih drugih Jevreja širom Evrope u to vrijeme.

Iz članka Dragog Delibašića i Mirka Nenadića saznajemo za još jednu osobu jevrejskog porijekla koja je u Pljevljima živjela već prije Drugog svjetskog rata. Radilo se o Sidi Đorđević, koja je u grad došla prije okupacije kao supruga kapetana Đorđevića, komandira čete za veze u 48. pjedašijskom puku stacioniranom u Pljevljima. Njeno jevrejsko djevojačko ime nije poznato. „Stanovali su u kući Begovića kod zgrade Vojnog okruga (Krstata kasarna). Nisu imali dece. Posle kapitulacije Jugoslavije Đorđević je odveden u internaciju u Nemačku. (...) Supruga Sida je još neko vreme ostala u Pljevljima. Niko je nije uznemiravao zbog jevrejskog porekla. Teško je sama živjela pa je jednoga dana otišla za Srbiju, kod rodbine svoga muža. Uspela je da u krugu rodbine svoga muža preživi rat“ (Delibašić – Nenadić, 2019: 31).

Pored Side Đorđević i Vide Alkalaj, u Pljevlja su tokom 1941. i 1942. pristizale izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, gdje su nacisti i ustaše za razliku od oblasti pod italijanskom kontrolom provodile politiku „konačnog rješenja“, uključujući internacije, konfiskaciju imovine, ubistva i Transporte Jevreja u koncentracione logore. Krajem ljeta 1941. u Pljevlja je stigla grupa jevrejskih izbjeglica iz Sarajeva, koji su se uglavnom smjestili u Hotelu „Srpski kralj“ (nakon rata Hotel „Zelengora“) vlasnika Branka Brana Nenadića. „U grupi je bilo i starijih a i mlađih osoba. Svi su bili lepo obučeni, delovali su gospodstveno. Stariji su, uglavnom, boravili u hotelu, mlađi su se mogli videti na ulicama Pljevalja. Nekoliko omladinaca-rodoljuba iz Pljevalja uspjelo je da ostvari kontakt, da im se približi i ponudi svoju pomoć. U razgovoru sa njima saznali smo šta se sve po Sarajevu radi sa Jevrejima. Pričali su nam kako su uspjeli pobeći, te kakvi su im dalji planovi. U Pljevljima žele ostati dok se ne ukaže prilika da produže dalje preko Crne Gore. Cilj je bila morska obala, a odatle prebacivanje u neku sigurniju zemlju. (...). Krajem septembra 1941. godine ova grupa Jevreja napustila je Pljevlja“, zaključuju autori članka na osnovu sjećanja savremenika. Dalja sudbina ovih izbjeglica niti njihova imena nisu nam poznati. Zbog lošeg zdravstvenog stanja, jedan član ove grupe – Adolf

Rehter (ili Rehtor), ostao je u Hotelu „Srpski kralj“ u Pljevljima. S obzirom na nepredvidljivu situaciju u čvršćoj fazi italijanske okupacije nakon Trinaestojulskog ustanka, kada su bila učestala hapšenja iz svakojakih razloga, nije htio da bude smješten u sreskoj bolnici, koja je istovremeno služila kao bolnica za italijanske vojnike. Umjesto toga, u hotelu ga je posjećivao sreski ljekar dr Svetozar Milatović. Zahvaljujući tome, sačuvani su računi za liječenje i druge potrebe vezane za njegov boravak. Milatović je prema bilješkama sastavio i redovan konzilijum drugih ljekara za pregled bolesnika. Uprkos svim naporima, Adolf Rehtor (ili Rehter) umro je u oktobru 1941. Sačuvani su i detalji vezani za troškove sahrane koje članak takođe donosi (Delibašić – Nenadić, 2019: 32). Iako je kod pokojnika pronađena izvjesna količina novca koja je pokrila veći dio troškova, ipak je ostala razlika koju je vjerovatno doplatila opština Pljevlja, na čijem čelu se u to vrijeme nalazio Bogdan Nenadić, blizak rođak vlasnika hotela. „Sahranjen je na gradskom groblju na Varoši, gde verovatno i danas počiva, samo se ne zna gde. Sahrana je, verovatno, obavljena bez pogrebne povorke i bez oznake da se radi o pokojniku Jevreju. Takvo je bilo vreme. Čoveka je trebalo dostojno sahraniti i pri tome sačuvati svoju glavu“ (Delibašić – Nenadić, 2019: 32).

U nepoznatom grobu u Pljevljima sahranjen je takođe Rafael Batino, intelektualac, komunistički aktivist i pripadnik Narodnooslobodilačkog pokreta, rođen u Bitolju u Makedoniji 1910. godine. Nekoliko godina je proveo u Latinskoj Americi (kao sefardskom Jevreju koji je govorio ladino, usavršavanje savremenog španskog jezika mu sigurno nije teško palo). U međuratnom periodu bio je aktivan pripadnik KPJ i kao takav zbog svojih političkih uvjerenja više puta hapšen. U noći 21–22. avgusta 1941., uspio je da zajedno s grupom komunističkih zatvorenika pobjegne kroz tajno prokopani tunel iz zatvora u Sremskoj Mitrovici. „Posle prebacivanja na slobodnu teritoriju, Batino je dobio zadatak da pođe u Sandžak gde je već bio pristigao Vrhovni štab NOVJ. Batino je prvobitno bio postavljen za sekretara Sreskog komiteta u Novoj Varoši. Kasnije je došao na dužnost sekretara Oblasnog komiteta za Sandžak, boraveći u pljevaljskoj gerilskoj grupi. U jednoj iznenadnoj akciji četnika iz tog kraja 23. maja 1942. godine, zarobljeni su dva borca pljevajske gerile: Kažić T. Velimir, đak VIII razreda pljevaljske Gimnazije i Batino Rafael. U Pljevljima je dugo prepričavano junačko držanje Velja i Rafaela prilikom odvođenja na streljanje“ (Delibašić – Nenadić, 2019: 33). Strijeljani su u uvali Senjak gdje je tokom okupacije pogubljeno nekoliko stotina boraca i simpatizera NOB-a. Nakon Drugog svjetskog rata Batinu je u nekadašnjoj vojnoj fabrici „1. decembar“ u Pljevljima podignut spomenik u obliku biste. Pored imena Rafael Batino, na postolju se nalazi i ime Mišo Cvetković koje je Batino koristio kao član partizanskog pokreta – možda u nastojanju da prikrije

svoj jevrejski identitet, možda jednostavno zbog toga što je njegovo pravo ime u ratnim okolnostima mnogima moglo zvučati kao talijansko. Njegovo ime nosi i jedna ulica u pljevaljskom naselju Močevac. Spomenik Rafaelu Batinu bio je u aprilu 2021. oskrnavljen i bista ukradena, ali je uskoro pronađena na jednom stovarištu otpada. Protiv dvojice počinitelja podnijeta je krivična prijava. U vrijeme pisanja ovog teksta planirano je postavljanje spomenika na novoj, prigodnijoj lokaciji, kod fontane u parku u centru grada. Predsjednik pljevaljske Organizacije boraca Vidoje Despotović tom prilikom rezimirao je Batinovu biografiju, u kojoj navodi drugačiji datum njegovog hapšenja: „Battino je rođen 1910. u Bitolju i po porijeklu je Jevrej. Bio je član Komunističke partije Meksika. Tamo je završio fakultet nakon čega se vratio u Bitolj. Prije rata osuđen je na tri godine robije, a 1941. uspio je da pobjegne iz zatvora i da se prebaci u Sandžak. U Novoj Varoši je bio sekretar partije, a onda je izabran za organizacionog sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak. Njega su 8. jula 1942. godine u rejonu sela Meljak uhvatili meljački četnici koji su ga predali Italijanima u Pljevljima i on je 12. jula 1942. godine sa ostalim rodoljubima strijeljan na Senjaku“ (Malidžan, 2021).

Kolektivni egzodus u Crnu Goru: izbjegle jevrejske zajednice z Višegrada i Sjenice u vrijeme italijanske okupacije

Jevrejske izbjeglice iz Bosne, koje su u Crnoj Gori pronašle utočište u periodu poslije sloma Trinaestojulskog ustanka, sačinjavale su jednu značajnu i prepoznatljivu grupu Jevreja uhapšenih kasnije tokom njemačke okupacije u Crnoj Gori, odakle su deportovani u koncentracione logore gdje su većinom poginuli (Tauber, 2014; Goldstein i Goldstein, 2016). Pored njih, jedan broj jevrejskih izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, kao i drugih krajeva Jugoslavije, uspio je da preživi na partizanskoj teritoriji ili direktno u redovima Narodnooslobodilačkog pokreta. Posebnu grupu izbjeglica su sačinjavali Jevreji iz Višegrada, koje ustaše u saradnji s nacistima zbog logističke i bezbjednosne situacije za razliku od Jevreja iz drugih bosanskih gradova nisu uspjeli deportirati već 1941. Njihovu specifičnu situaciju objašnjava istoričar Eljas Tauber u knjizi *Holokaust u Bosni i Hercegovini*: „U Višegradu je do okupacije živjelo 112 Jevreja. Po uspostavljanju ustaške vlasti Jevreji su bili izloženi sistematskim progonima, pljački i ponižavanju. Jevreje su obilježili žutom trakom, a ustaše su upadale u kuće i pljačkale. Ustaše su zatvarale istaknute Srbe i Jevreje, a poslije napada Njemačke na SSSR, uhapsili su prvu grupu komunista i simpatizera KPJ i odveli ih iz Višegrada. Bila je pripremljena i druga grupa, ali dizanjem ustanka, te presijecanjem pruge Višegrad – Sarajevo i obustavljanjem željezničkog saobraćaja prema Beogradu, spriječene su

ustaše da odvedu Jevreje u logore sa ostalim jevrejskim transportima“ (Tauber, 2014: 378–79). Situacija se za Jevreje okrenula nabolje čim je grad u novembru 1941. zaposjela italijanska vojska. U narednom periodu, sve do decembra 1942. kada su ustaše ponovo preuzele civilnu vlast, život je u Višegradu za Jevreje bio podnošljiv (Tauber, 2014: 379). Italijani su odmah ukinuli ustaška ograničenja, izbacili iz radnji hrvatske arizatore i vratili ključeve od njih jevrejskim vlasnicima (Knežević-Levi, 2009: 3–4). S obzirom na ova i slična pozitivna iskustva, nije čudo što su višegradski Jevreji Italijane smatrali faktički za svoje zaštitnike i vezali svoju sudbinu u prevrtljivim ratnim okolnostima za prisutnost njihovih oružanih snaga. Rašela Knežević-Levi, jedna od grupe višegradskih Jevreja koji su se povukli u Crnu Goru, izjavila je u svome svjedočanstvu: „...za mene su Talijani spasiooci. (...) Nisu svi okupatori isti. Znete. Moje iskustvo je ovakvo. Ne moje. Nego ovo Jevreja što videte po Srbiji, po Bosni. To je preživjelo, ili zahvaljujući Talijanima, ili su bili u Narodnoslobodilačkom pokretu“ (Knežević-Levi, 2009: 6). Zato se Rašelin porodica odlučila napustiti grad zajedno s italijanskom vojskom prilikom njenog povlačenja u crnogorski dio Sandžaka krajem 1942. Prema njenom svjedočanstvu, s idejom kolektivnog napuštanja Višegrada složili su se pretihodno starije tamošnje jevrejske vjerske opštine, odnosno muške glave pojedinih porodica. Jevrejske izbjeglice povlačile su se u Crnu Goru u okviru italijanskog vojnog transporta preko Ruda. Porodica Levi stigla je 12. decembra 1942. u Pljevlja. „Mi smo kao grupa bili svi zajedno. Pošli su svi Jevreji iz Višegrada. Neki su ostali u Priboju. Mom dedi je jedan drug iz mladosti iz Sarajeva, Baruh, bio je dobrostojeći, rekao: „Ti, Gavro, dođi sa porodicom u Pljevlje jer su Pljevlje van pruga“. Mi smo otišli u Pljevlja i tu smo bili dok se Italijani nisu povlačili i iz Pljevalja“ (Knežević-Levi, 2012). Rašelin otac je u tom gradu imao poznanika kojem je uspio prodati preostalu kvalitetnu tekstilnu robu koju je čuvao od početka rata, čime je porodici obezbijedio novac za izdržavanje u novoj sredini koja im nije pružala mogućnost zarade. Ove uspomene se poklapaju s opštim zaključcima o situaciji višegradskih Jevreja nakon napuštanja grada u decembru 1942. koje iznosi Eli Tauber: „Tada su Jevreji Višegrada izbjegli u razna mjesta Sandžaka i Crne Gore (Priboj, Prijepolje i Pljevlja), gdje su živjeli povučeni i neuznemiravani sve do njemačke okupacije tih krajeva. Jevreji su se izdržavali uglavnom prodajom stvari koje su ponijeli sa sobom iz Višegrada. Siromašnije porodice povremeno su dobijale malu novčanu pomoć od imućnijih porodica: Papo, Kamhi, Baruh...“ (Tauber, 2014: 380–81). U julu 1943. porodica Levi se ponovo priključuje konvoju italijanske vojske koji se iz ovog dijela Sandžaka povlačio u Podgoricu: „...napuštaju Talijani Pljevlja. Mi ne čekamo ko će doći. Idu Talijani, idemo i mi. Jer, jedini ko nas je štitio, to su bili Talijani. Bukvalno nas štitio. (...) Uvijek

jedna delegacija starijih muškaraca je išla kod komandanta mesta. Uvek su bili vrlo pristojno primljeni. Čak posljednji put u Podgorici kad je kapitulacija Italije bila već, oni su bili kod komandanta, i on je rekao: „ako mi idemo iz Podgorice, i vi ćete izaći...“ (Knežević-Levi, 2009: 6). „Mi muškarce možemo izvesti u vojničkim uniformama“, a oni su imali svoju javnu kuću za svoje vojnike da im ne idu po gradu, „ali gospođe i gospođice moraće sa tim ženama da zajedno izađu iz grada“ (Knežević-Levi, 2012). „Daj, šta daš, samo da se izađe. Međutim nisu ni oni, nismo ni mi izašli iz Podgorice. (...) Nemci su već bili tu okolo. Čekali su, i uletili su u Podgoricu. (...) U Podgorici nikada nije bilo Jevreja. I oni nisu mogli znati ko od nas valja i ko od nas ne valja. A nama ne piše na čelu „Jevrejin“. I nismo crni, niti smo žuti, niti smo kosooki. Ovako mene niko ne može prepoznati. Mogao je samo po imenu da me procijeni. E meštani su se postarali da budemo pohvatani i pohapšeni“ (Knežević-Levi, 2009).

Za razumijevanje sudbine Jevreja na prostoru Crne Gore u vrijeme Drugog svjetskog rata treba imati u vidu činjenicu da su u italijansku okupacionu zonu 1941–1943. ušli takođe djelovi Sandžaka koji danas pripadaju Republici Srbiji, sa jednim malim brojem domicilnog jevrejskog stanovništva. Ove oblasti imale su relativno slab kontakt sa jezgrom Crne Gore, tamošnji Jevreji su u ličnom i ekonomskom smislu bili vezani za druga susjedna područja kojima su prirodno više gravitirali. Kada je 1941. okupiran Novi Pazar, regionalni centar sandžačkih Jevreja, tamošnja jevrejska opština našla se prostorno podijeljena između njemačke i italijanske okupacione zone. Novi Pazar, Raška i Duga Poljana ušli su u njemačku, a Sjenica i Tutin u italijansku zonu (Mentović – Ajbl, 2019: 19). Dok su gotovo svi stanovnici Novog Pazara pohapšeni i deportovani, većina Jevreja iz Sjenice imala je jedno kratkotrajno, ali dramatično iskustvo sa privremenom ustaškom strahovladom. Na grad i okolinu je pretendovala NDH, ali ga je nakon nekoliko nedjelja ipak preuzela italijanska armija. Prije izbijanja rata u Sjenici je živjelo 26 lokalnih Jevreja, kojima su se u aprilu 1941. pridružile izbjeglice, uglavnom njihovi rođaci iz Beograda i Sarajeva. „Osim ovih rođaka, u Sjenicu je došao iz Skoplja Jezef Rus sa 7 članova svoje porodice. Oni nisu bili rođaci sjeničkih Jevreja, zadržali su se u Sjenici desetak dana i otputovali u Crnu Goru“ (Jovanović, 1997: 161). Krajem 1941. svi sjenički Jevreji pobjegli su kolektivno u Crnu Goru. Razlog za egzodus sjeničkih Jevreja bila je opšta nesigurnost i ubistvo jednog od njih sa strane jedne od oružanih bandi koje su praktično zagospodarile ovim regionom. Sjenički Jevreji sakrili su se krajem 1941. u Podgorici pod lažnim identitetom kao izbjeglice s Kosova, sve dok ih nakon kapitulacije Italije u jesen 1943. nisu provalili crnogorski četnički kolaboracionisti velikosrpske orijentacije i predali ih u ruke njemačkih nacista (Jovanović, 1997: 157–165;

Mentović – Ajbl, 2019: 91–92): „Uplašeni za živote članova porodica i svojih rođaka svi Jevreji iz Sjenice pobjegli su u Prijepolje, a kasnije za Podgoricu. Tamo su se predstavili kao izbeglice iz Metohije, pod lažnim prezimenom Jovovića. (...) Kada su došli u Podgoricu sjenički Jevreji su iznajmili dve barake Hamze Bešlića. Bešlić nije znao da su to Jevreji, već je mislio da je barake iznajmio Jovovićima, izbeglicama iz Metohije. Maja 1943. godine Albert i Haim Montiljo, sinovi Samuelovi, otišli su preko ilegalne veze u redove crnogorskih partizana. (Haim je poginuo kao borac Drugog bataljona Pete proleterske crnogorske brigade Treće divizije, Drugog udarnog korpusa NOV-e.) Ostali Jevreji su se zadržali u Podgorici do kapitulacije Italije. Tada ih je neko prijavio kao Jevreje, pa su ih podgorički četnici Pavla Đurišića pohvatali, zatvorili u kulu Rovovića i kasnije ih predali Nemcima. Iz zatvora u Podgorici Nemci su ih transportovali u logor u Albaniji, a zatim u Beograd. Sa Sajmišta su krajem 1943. godine transportovani u logore Aušvic (Osvjenčim), Bergen Belzen i druge“ (Mentović – Ajbl, 2019: 92). Dio sjeničkih Jevreja koji su se krili u Podgorici poginuo je na Sajmištu, veći dio u njemačkim koncentracionim logorima (Jovanović, 1997: 194–195). Ipak ih je 17 preživjelo (i 11 od njih kasnije otišlo u Izrael). Pored Alberta i Haima Montilja, crnogorskim partizanima se drugom prilikom pridružio još jedan sandžački Jevrej, Izrael Majir – Mika, trgovac iz Tutina, u lokalnoj sredini svima poznat i omiljen čovjek, koji je poginuo u borbama kod Kolašina 1943. godine (Mentović – Ajbl, 2019: 147).

Životi mnogih Jevreja koji su pronašli utočište u Crnoj Gori spašeni su zahvaljujući pomoći koju su im pružili lokalni stanovnici. Potomci i rođaci preživjelih ponekad znaju iz porodičnih priča da su neki pojedinci ili porodice spasili pojedine Jevreje ili cijele jevrejske porodice u raznim mjestima Crne Gore, ali su imena spasilaca nažalost često pala u zaborav. Prilikom razgovora za dnevni list *Pobjeda* 2015. godine, prvi predsjednik Jevrejske zajednice Crne Gore Jaša Alfandari, koji se u Crnoj Gori nastanio tek nakon raspada Jugoslavije 90-ih godina 20. vijeka, naveo je primjer iz vlastite porodične istorije: „Moja porodica je živjela u Beogradu do bombardovanja 6. aprila. Baka i tetka su uspjele da stignu do Crne Gore. Poslije toga su došli Italijani i moja baka i očeva sestra su bile mirne do 1943. godine. Dolaze Nijemci, uvode strožiji režim i njih dvije su se sakrivale kod nekih barskih porodica. Ni dan danas ne znam koje su to porodice. Godine 1944. baka je otišla u Italiju, a tetka se pridružila partizanima“ (Jovićević, 2015: 20).

Nemamo na raspolaganju mnogo podataka o sudbini domaćih Jevreja u Crnoj Gori tokom italijanske okupacije. Jedan od onih kojima je bilo dozvoljeno ostati bio je Erminio Mandel, potomak Jevreja iz Češke, koji su se u Kotoru nastanili u 19. vijeku. Članovi porodice Mandel bili su suosniva-

či jevrejskog groblja u Škaljarama, gdje su neki od njih i sahranjeni. Marija Kušević i Bogdan Novaković, autori istraživanja arhivske građe o Jevrejima Kotora, objavljenog 2021, citiraju lično svjedočanstvo iz 70-ih godina 20. vijeka, primarno vezano za održavanje jevrejskog groblja u međuratnom periodu, za koje je Erminijo Mandel bio zadužen: „Iz dopisa Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, kojeg je poslao Tolentino Emilije 30. januara 1974. godine iz Dubrovnika, saznaje se da je opština Dubrovačka slala 150 dinara mjesečno Erminiju Mandelu za čišćenje jevrejskog groblja u Škaljarima, kao i bojenje ondašnjih drvenih vrata. U arhivskim nalazima pronalazimo brojne umjetničke fotografije potpisane od strane Erminija Mandela, koje svojom kompozicijom i kvalitetom izrade govore mnogo o umjetničkom duhu Mandela i izuzetnosti u njegovom fotografskom opusu. Erminijo Mandel, prešao je na rimokatoličku vjeru, smatrajući da će se tako spasiti od fašizma, pa stoga i nije sahranjen na jevrejskom groblju. Preminuo je 1942. godine“ (*Jevreji u Kotoru*, 41). Ni njegova konverzija prema katoličanstvu, ni statut „domaćeg Jevreja“, pripadnika rijetke jevrejske porodice koja se mogla pohvaliti da je u Kotoru živjela nekoliko generacija zaredom, ne bi mogli da spase njegov život ukoliko je Erminijo Mandel doživio njemačku okupaciju na jesen 1943. Nacisti, sa svojom izrazito rasnom, pseudobiološkom koncepcijom jevrejskog identiteta, nisu mnogo marili za vjerske konverzije. Dolazak njemačke armije u Crnu Goru signalizirao je proširenje genocidne politike „konačnog rješenja“ navodnog „jevrejskog pitanja“ na ovo okupirano područje. Jevreji koji su pali u ruke nacista i njihovih domaćih saradnika u Crnoj Gori postali su u periodu 1943–1944. žrtve holokausta.

Zaključak

Većina jevrejskih izbjeglica je u vrijeme italijanske okupacije u Crnoj Gori privremeno pronašla bezbjednije utočište. Nakon kapitulacije Italije, koja je znatno ojačala partizanski pokret, Crnu Goru je početkom jeseni 1943. okupirala nacistička Njemačka. U to vrijeme, projekat fizičke likvidacije i pljačke kompletne jevrejske populacije, eufemistički označavan kao „konačno rješenje“ navodnog „jevrejskog pitanja“, već je bio u znatno poodmakloj fazi u oblastima pod nacističkom kontrolom i kao takav proširio se i na Crnu Goru. Bez obzira na činjenicu da u ovoj zemlji nije bilo značajnije jevrejske populacije, nacistički okupatori u saradnji sa lokalnim kolaboracionistima četničke velikosrpske orijentacije pokušavali su da pronađu, pohapse, pokradu i na kraju poubijaju sve ljude jevrejskog porijekla za koje su saznali, i kažnjavaju one koji su ih krili ili im pomagali na razne druge načine. Zato ima smisla, bez obzira na činjenicu da se radi o relativno malom broju ljudi, govoriti o ho-

lokaustu u Crnoj Gori, iako se taj pojam do sada u vezi s ratnim zbivanjima u ovoj zemlji koristio vrlo rijetko ili se sasvim izbjegavao. Antijevrejska propaganda i hajka na Jevreje intenziviraju se u Crnoj Gori posebno u posljednjim mjesecima 1943. i prvoj polovini 1944. godine. Jevreji koji su tada otkriveni i lišeni slobode, zahvaljujući nacističkim okupatorima ili četničkim kolaboracionistima, većinom su nakon relativno kratke internacije ili prisilnih radova u Crnoj Gori transportirani u druge krajeve pod njemačkom kontrolom, u logor Sajmište u Beogradu ili još dalje, u nacističke koncentracione logore u Srednjoj i Istočnoj Evropi poput Bergen-Belzena (Bergen-Belsen), gdje je veći broj Jevreja pohapšenih u Crnoj Gori izgubio živote.

Izvori i literatura

Primarni izvori

- Canka, Mustafa. Razgovor, Ulcinj, septembar 2021.
- Delibašić, D. – Nenadić, M. (2019). „Sudbine nekoliko Jevreja u Pljevljima u II svjetskom ratu“. *Almanah Jevrejske zajednice Crne Gore*, br. 8–9, str. 30.
- Đilas, M. (1990). *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine.
- *Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico. Internati provenienti da Kavaja (190 nominativi)*, dostupno na: <http://www.annapizzutti.it/pdf/gruppo.php?g=6>
- Grünbaum, I. (1996). *Escape through the Balkans. The Autobiography of Irene Grünbaum*, translated and edited by Katherine Morris. Lincoln and London: University of Nebraska Press.
- Jovićević, M. (2015). „Crnogorci su narod kojem nije svojstveno da mrzi (razgovor s Jašom Alfandarijem)“. *Pobjeda*, nedjelja, 31. maj 2015, In: *Almanah Jevrejske zajednice Crne Gore*, br. 3, str. 18–20.
- Klain, E. (2018). „Ispovijest jednog polužidova“. In: Jasminka Domaš (prir.), *Ako tebe zaboravim. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*. Zagreb: Litteris, Židovska vjerska zajednica Bejt Israel u Hrvatskoj, str. 225–233.
- Knežević-Levi, R. (2009). Oral History Interview with Rašela Knežević Levi, Interviewed by Wendy Lower and Robert Nesius, July 18, 2009, The Jeff and Toby Herr Oral History Archive, *United States Holocaust Memorial Museum*, dostupno na: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn49923>

- Knežević-Levi, R. (2012). Interviewed by Jelisaveta Čašar, January 13, 2012, *Jasenovac Memorial, Voices of Survivors*, dostupno na: <http://www.serbianholocaust.org/Rasela%20Knezevic%20SERB/raselaknezevic-serb.html>
- Malidžan, G. (2021). „Pronađena bista Batiniju, lopovima prijete prijave“. *Vijesti*, 21. 4. 2021, dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/532289/pronadjena-bista-batiniju-lopovima-prijave>
- Malina, Rahel, In: *Židovski biografski leksikon*, glavni urednik Ivo Goldstein, dostupno na: <https://zbl.lzmk.hr/?p=1190>
- Margarit, E. S. (2009). „Život sa tek po kojom radošću“. In: Aleksandar Gaon (ur.), *Mi smo preživeli... 5. Jevreji o holokaustu*. Beograd: Jevrejski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije, str. 283–303.
- Neumann, J. J. (2015). *Escape to Albania. Memoirs of a Jewish Girl from Hamburg*, edited by Robert Elsie. London: Centre for Albanian Studies.
- Obradović, V. (2003). „Od Sombora do Upsale“. In: Aleksandar Gaon (ur.), *Mi smo preživeli... 2. Jevreji o holokaustu*. Beograd: Jevrejski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, str. 118–126.
- *Pravednik* (dokumentarni film) (2014). Radiotelevizija Crne Gore, autor emisije Nataša Baranin, urednik Dokumentarnog programa Tanja Šuković, april 2014 (60 minuta), vlastiti prepis.
- Sahrana Vide Alkalaj. (1942). *Pljevaljski vesnik*, br. 46, 28. septembar 1942, str. 2.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIII, knjiga 1, Dokumenti Kraljevine Italije 1941.* (1969). Beograd: Vojnoistorijski institut.

Sekundarna literatura

- Batrićević, B. (2021). *U kandžama jevrejske aždaje: antisemitska propaganda u Crnoj Gori u Drugome svjetskom ratu*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Brajović, S. (2019). Lujo Davičo. Fragmenti života. Beograd: Clio.
- Capogreco, C. S. (1987). *La vita e gli uomini del più grande campo d'internamento fascista (1940–1945)*. Firenze: La Giuntina.
- Capogreco, C. S. (2001). „Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamento dei civili Jugoslavi (1941–1943)“. *Studi Storici*, Jan-Mar 2001, Anno 42, No 1, str. 203–230.
- Capogreco, C. S. (2016). „Les Juifs en Albanie sous l'occupation italienne“. *Mémorial de la Shoah / Revue d'Histoire de la Shoah*, n. 204, 2016/1, str. 313–325.

- Comforty, J. with Aladjem Bloomfield, M. (2021). *The Stolen Narrative of the Bulgarian Jews and the Holocaust*. Lanham: Lexington Books.
- Gersham, N. H. (2008). *Besa: Muslims Who Saved Jews in World War II*. New York: Syracuse University.
- Godi (Goddi), F. (2017). Crnogorski front. Italijanska vojna okupacija 1941–1943. Podgorica: Matica crnogorska.
- Goldstein, I. and Goldstein, S. (2016). *The Holocaust in Croatia*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Gruenfelder, A. M. (2018). *Sustigla ih šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933. –1945.)*. Zagreb: Srednja Europa.
- *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku* (2021). Autori projekta Marija Kušević i Bogdan Novaković, Kotor, dostupno na: <http://jevzajcg.me/knjige/JEVREJI%20U%20KOTORU.pdf>
- Jovanović, R. (1997). „Jevreji u Sjenici“. *Novopazarski zbornik*, br. 21, str. 157–165.
- Kotani, A. (2013). *A History of Jews in Albania*. Tirana: Lulu.com.
- Luku, E. (2019). „Why Did Albanians and their Collaborationist Governments Rescue Jews during the Holocaust?“. *Hiberboreea. Journal of History*, vol. 6, br. 2, str. 33–49.
- Mentović, M. – Ajbl, M. (2019). *Jevreji Novog Pazara i okoline*. Novi Pazar: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije.
- Pajović, R. (1977). Kontrarevolucija u Crnoj Gori 1941–1945: četnički i federalistički pokret. Cetinje: Obod.
- Ristović, M. (1998). *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta (1941–1945)*. Beograd: Službeni list.
- Romano, J. (1980). *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Sidoti, A. (2003). *Le Monténégro et l’Italie durant la Seconde Guerre mondiale*. Paris: CNRS.
- Steinberg, J. (2002). *All or Nothing: The Axis and the Holocaust 1941–1943*. New York and London: Routledge.
- Šistek, F. (2021). „Jevreji u Crnoj Gori u međuratnom periodu (1918–1941)“. *Lingua Montenegrina*, vol. XIV, sv. 2, br. 28, str. 175–201.
- Tauber, E. (2014). *Holokaust u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Walston, J. (1997). „History and Memory of the Italian Concentration Camps“. *The Historical Journal*, vol. 40, no. 1 (March 1997), str. 169–183.
- Živković, D. (1965). „Stav Italijana prema Jevrejima u Boki Kotorskoj 1941. godine“. *Istorijski zapisi*, g. XVIII, knj. XXII, vol. 3, str. 521–525.

THE FATE OF THE JEWS IN MONTENEGRO DURING WORLD WAR II: FROM THE OCCUPATION OF YUGOSLAVIA UNTIL THE CAPITULATION OF ITALY (APRIL 1941 – SEPTEMBER 1943)

The article focuses on the fate of the Jews in Montenegro during the Italian occupation in World War II (April 1941 – September 1943), mostly refugees from Serbia, Bosnia and other regions of occupied and dismembered Yugoslavia. As part of the first wave of refugees from the spring of 1941, several hundred Jews found their way to the Bay of Kotor and the Montenegrin Coast. After the outbreak of the Thirteenth July Uprising of the Montenegrin people, Italian occupation authorities arrested most Jewish refugees (192) and deported them to concentration camps in Albania and later Italy. After the Thirteenth July Uprising, smaller groups of Jews continued to seek refuge in Montenegro. The Italian occupation authorities tolerated their presence and even provided them with help at occasions. At the same time, some Jews were actively involved in the anti-occupation struggle in Montenegro in the ranks of the Communist-led partisan forces. Using little known, dispersed and fragmentary sources and testimonies, the author attempts to reconstruct the typical refugee trajectories and shed more light on the individual destinies of Jews hiding in Montenegro. Most Jews indeed managed to find a safer refuge in Montenegro during the Italian occupation. However, many of them became victims of the Holocaust during the subsequent period of German occupation (1943–1944).

Keywords: Jews, Montenegro, Yugoslavia, Second World War, Holocaust, Italian fascism, war refugees